УДК: 821.161.2 "18-19"+82-94: 340.143

ІСТОРІЯ І ПРАВО В ПОВІСТІ О.ЛЕВИЦЬКОГО "ГАННА МОНТОВТ"

Козачук К.О., к. філол. н., доцент

Академія адвокатури України

У статті проаналізовано роль історичного та правового дискурсів у художній концепції документальної повісті О.Левицького "Ганна Монтовт".

Ключові слова: історія, право, Середньовіччя, документальна проза, історична правда, художній домисел.

Козачук К.А. ИСТОРИЯ И ПРАВО В ПОВЕСТИ О.ЛЕВИЦКОГО "ГАННА МОНТОВТ" / Академия адвокатуры Украины, Украина.

В статье проанализирована роль исторического и правового дискурсов в художественной концепции документальной повести О.Левицкого "Ганна Монтовт".

Ключевые слова: история, право, Средневековье, документальная проза, историческая правда, художественный домысел.

Kozachuk K.O. HISTORY AND LAW IN THE STORY “HANNA MONTOVT” BY O.LEVYTSKY / The Academy of Advocacy of Ukraine, Ukraine.

The author of the article has analysed the role of historical and legal discourses in the artistic concept of documental story "Hanna Montovt" by O.Levytsky.

Key words: history, law, Middle Ages, documental prose, historical true, artistic transformation.

Правник, історик і письменник, Орест Іванович Левицький належить до того покоління, життя й діяльність якого припадає на злам двох епох, коли руйнувалося старе й зароджувалося нове суспільство. Його творча діяльність розпочалась у другій половині XIX ст., у той час, коли на злеті була хвиля українського відродження. Це доба М.Костомарова і П.Куліша, М.Лисенка і О.Пчілки, М.Драгоманова й Лесі Українки.

У плані соціальному – історична проза О.Левицького була формою політичної боротьби за національну окремішність України, а в плані мистецькому – перспективним художнім напрямом, що, на думку Є.Барана, "виводив українську історичну прозу із наїждженої колії романтичної патріотики на широку дорогу філософського і психологічного осмислення національної історії" [1, 16-17].

Серед сучасних дослідників творчості О.Левицького та її контексту більшість є юристами – О.Лабур, Н.Старченко (праці про правове становище жінки-шляхтянки на Волині в XVI ст.), істориками – В.Сарбей, В.Смолій (роль О.Левицького в розвитку вітчизняної історіографії), серед філологів варто відзначити досить ґрунтовне дослідження Є.Барана про постать О.Левицького як белетриста на тлі історичної прози II половини XIX – початку XX ст., зокрема в порівнянні з прозою М.Старицького [2].

Ще на початку професійного навчання, в Полтавській духовній семінарії, О.Левицький захоплювався літературою та історією. Без сумніву, майбутні широкі зацікавлення визначило його походження із середовища того духовенства, яке було органічно зв’язане з життям народу, його мовою, побутом, звичаями, культурою. 1867 р. у записнику О.Левицького з’являється багатозначна цитата зі збірки праць видатного російського історика-гуманіста Тимофія Грановського (1813-1855): "Той не історик, хто не здатний перенести у минуле живе почуття любові до ближнього і пізнати брата у віддаленому від нього віками одноплемінникy" [Цит. за: 3, 5]. Цей вислів став дороговказом О.Левицькому на все його творче життя.

Працюючи в 1880-х рр. у Київській Археографічній Комісії, вчений готує до публікації Літопис Самовидця, додавши до нього докладну передмову, де детально проаналізовано цей цікавий документ козацького літописання, та редагує два випуски "Архива Юго-Западной России", в яких уміщено "Акти про церковно-релігійні відносини в Південно-Західній Русі в XVI-XVII ст." та "Акти про сімейний побут в південно-західній Русі в XVI-XVII ст." із передмовами. Одна з них має назву: "Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.". Сучасники так оцінили цю працю: "Дослід Левицького такий чудовий і… такий вичерпний, що іншим дослідникам доводиться тільки йти його слідами" [цит. за: 4, 5-6]. Саме робота в Археографічній Комісії сприяла зацікавленню О.Левицького актовими книгами. Наслідком став ряд опублікованих описів актових книг Київського Центрального Архіву, а також серія нарисів, для яких деякі документальні фонди Архіву стали сюжетною основою.

Одним із таких нарисів, який пізніше переріс в історико-документальну повість, був твір "Ганна Монтовт". Уперше він вийшов друком у часописі "Київська старовина": "Ганна Монтовт: (Историко-бытовой очерк из жизни волынского дворянства XVI в.). // К.С. – 1888. – Т. XX. – № 2-3. – С. 94-161" [4, 16]. Пізніше, в останні роки свого життя, О.Левицький був близький до часопису "Літературно-науковий вісник", активно співпрацював у цьому журналі, входив до складу редколегії, дуже часто публікував на сторінках часопису свої праці, зокрема історичні оповідання з волинського життя XVI-XVII ст., з

поліського життя XVIII ст. та ін. Письменник удосконалював художню форму своїх творів (вони всі були написані на матеріалах актових книг), особливо композиційний бік і відзначені дослідниками "прекрасний історичний спокійний літописний стиль і мову, якою написані оповідання" [3, 75].

Кілька праць історика тоді знову вийшло з друку, а саме: "По судах Гетьманщини", "Історичні оповідання", повість "Ганна Монтовт" (1926, з передмовою А.Ніковського). Але пізніше, з утвердженням тоталітарно-комуністичного режиму, вже нічого з творчої спадщини О.Левицького не перевидавалося (до 1994 року, коли "Ганна Монтовт" вийшла в антології історичних повістей). Незручними для популяризації радянським властям видалися праці, які прославляли національно-визвольну боротьбу українського народу, а головне – доводили давні традиції його державотворчості, самоврядування.

Композиція повісті "Ганна Монтовт" засвідчує прагнення письменника об'єднати документальні дані художньо-белетристичними зв'язками. Ймовірно, саме тому її зачин дуже схожий на типовий зачин історичної повісті в такому вигляді, як його було прийнято оформлювати протягом майже усього XIX ст.: "Недалеко від повітового міста Дубна, верст, може, з десять нижче по річці Ікві, на правому її березі, лежить с. Коблин. Тепер Коблин – незначна оселя, в якій навряд чи й знайдеться сот чотири селян. Не таким він був триста років назад" [5, 96].

Сюжетною основою повісті стали архівні документи XVI ст., пов'язані з життєвою історією родовитої і заможної волинської шляхтянки. Ганна Монтовт виступила в повісті типовою середньовічною людиною – вільною й законодавчо захищеною від народження, але зв'язаною суспільною традицією й юридичними колізіями. Тому письменник намагається, дотримуючись документальної правдивості, донести до читача контекст середньовічної України, в тому числі умови, які могли визначати певним чином поведінку персонажів повісті. Овдовівши вперше, вісімнадцятирічна головна героїня повісті на прохання покійного чоловіка везе його для поховання в одному з київських монастирів. О.Левицький подає з цього приводу яскраву побутову деталь: "Не швидко посувався вперед смутний поїзд по північній частині Волинського полісся, де й тепер немає доброго шляху, опріч зимою, коли позамерзають річки й болота, а це було наприкінці літа" [5, 109]. Так само влучно він описує наприкінці повісті громаду, яка зібралася на судове слухання справи Ганни: "…до замку все більше прибувало шляхетства, і не далі як за чверть години великий натовп густою стіною обляг церковний ґанок, забувши про обід і не звертаючи увагу на південну спеку" [5, 145].

Тогочасна політична атмосфера відображена в тексті повісті досить скупими штрихами, з емоційною ощадливістю, характерною для О.Левицького як для професійного архівіста: "То були часи, коли ляхам перед Люблінською унією не було ще ходу в Україну і коли тут порядкували тільки русин та литвин" [5, 99]. В історії головної героїні вирішальну роль відіграли не політичні протистояння, а особистий вибір, і автор повісті всіляко це підкреслює, уникаючи суб'єктивної оцінки тодішньої історичної дійсності. Натомість він надзвичайно точний у всьому, що стосується деталей побуту волинської шляхти XVI ст., включно з особливостями мовної атмосфери. Описуючи інтер'єр замку старого Монтовта, він зазначає, використовуючи елементи цитат: "Тут же на поличках впродовж стін розставлений був коштовний посуд: "ковші черлениї", миси і тарілки срібні, "кубки позлотистиї нюремберзької роботи" [5, 98]. Він згадує й таку важливу деталь життя тогочасних українців, як ставлення до правничих документів: "Тут же стояли оковані залізом скрині з грішми та з іншими коштовними речами й "скриньки з справами", себто з документами, які переховувались тоді з не меншою старанністю, як і гроші" [5, 98].

Загалом місцю юридичного дискурсу в побуті середньовічної волинської шляхти О.Левицький приділяє досить значну увагу. Доскіпливо проаналізувавши документальний шлях усіх персонажів повісті, він розшифровує значення вжитих у документації термінів і для читача: "Нарешті, після довгих змагань та перекорів справа була порішена так, що Монтовт в "студні" (грудні) 1547 р. "облично" (особисто) ставши перед луцьким градським урядом в присутності пана старости і великого витовпу шляхти, голосно прочитав по карті і подав до запису в актові книги… лист" [5, 103].

Примітною рисою художнього стилю О.Левицького як повістяра є те, що він надає читачеві волю самому вигадувати деталі зовнішності героїв, деякі риси їх характеру, при цьому забезпечує відносну правдивість такого домислу тим, що наводить коротку й правдиву документальну характеристику. Ось, наприклад, що було знайдено ним в архівах про особистість князя Богуша (першого чоловіка Ганни Монтовт): "На жаль, про цього князя не знаходимо в наших джерелах аж нічого, що б давало можливість уявити його живу постать. Він не ніс на собі ніяких урядів і не брав помітної участі в громадських чи політичних справах, а коли судити про нього по тих особах, з якими він товаришував, то можна гадати, що князь Богуш належав до стану тих українців середини XVI ст., які, зостаючись ще вірними своїй предківській вірі й національності, не цурались й чужої культури і більш-менш могли вважатися за людей поступових. У дворі князя Богуша знаходимо якогось шляхтича Закревського, який був у нього на посаді "органіста"; видно, що князь любив музику і завів у себе модний в ті часи в Європі музичний інструмент – орган" [5, 107]. Не змінюючи нічого ні в прізвищах, ні в прізвиськах, письменник наводить і вичерпну характеристику третього чоловіка безталанної шляхтянки, такого собі пана Ледницького: "Вперше ми знаходимо пана Ледницького на Волині в 1565 р. в стані "служебника" пана Хвальчевського,

родича луцького біскупа. Потім він стає "урядником" в одному маєтку того ж таки пана і зараз же заводиться з сусідніми власниками, псує їм межі, б'є й грабує їх підданих, за що один з таких сусідів, пан Петро Борзобагатий, похваляється вбити його, "як пса", а другий, князь Дмитро Козіка, обзиває його "нечистого ложа сином", не признає його за шляхтича і теж погрожує йому "шибеницею" [5, 120-121].

Наявна також і суто документальна деталь про мачуху Ганни, другу дружину її батька. Коли старий Монтовт уже був при смерті, та оперативно склала свій заповіт, із приводу тексту якого письменник подає професійний юридичний коментар: "Єсли би Пан Бог на мене первей смерть допустити рачив, иж бих я первей, ніжлі он, з цього світу зошла", у такому тільки разі "милий малженок" мав би право унаслідувати й ті маєтності, і все віно, і внесення її. Маємо на увазі, що це пише молода, здорова жінка про старого діда, що лежить на смертельній постелі! Це рідкий приклад документального лицемірства XVI ст." [5, 124].

Усіх персонажів повісті органічно вписано в контекст епохи. Середньовічну людину розкрито у зв'язках як соціальний феномен. У результаті ретельного з'ясування деталей біографії кожної зі згаданих осіб О.Левицький спромігся надати альтернативне трактування історії України, протилежне тому, яке переважно побутувало в романтичній історичній прозі II половини XIX ст. Про це свідчить подана в тексті історична довідка про родичів Ганни по мачусі, які прибули на похорон її батька: "До Коблина з'їхалась сила вельможного панства, родичів і приятелів небіжчика, а ще більше його жінки. Приїхали князі Вишневецькі: Андрій Іванович, каштелян волинський, і Костянтин Іванович, рідні брати славетного Дмитра Байди, що незадовго перед цим загинув у Царгороді, і двоюрідний брат їх, князь Олександер Олександрович Вишневецький" [5, 125]. Останній зі згаданих пізніше виявився шахраєм: зрозумівши, що Ганна живе тільки чужим розумом, він запропонував їй угоду, яка позбавила її останньої нерухомої маєтності: "Це справа дуже легка: запиши мені [хутір] Липаю ніби в заставу, а я вже доберу спосіб, як витурити звідтіль пана Ледницького" [5, 131]. Відтак маємо два різних образи українського героя Байди: прославлений у народних думах і доповнений описаним вище двоюрідним братом.

На окрему дослідницьку увагу заслуговує художнє відтворення О.Левицьким правового становища жінки на Волині XVI ст. Під час архівної роботи з багатого за змістом родинного життя тогочасної шляхти письменник виділив кілька найважливіших питань, а саме: становище жінки взагалі й як члена суспільства й родини, роль, яку вона виконувала в тодішньому політичному, культурному й родинному житті. На підставі цілого ряду документів вчений розкрив усі етапи весілля, що відбувалося в XVI-XVII ст.: змовини, заручини й саме весілля, а також церковне вінчання; розглянув майнову й матеріальну основу родини, яка складалася з частки чоловіка й частки дружини – "віно", або "посаг", розглянув усі варіанти поділу майна у зв'язку з утворенням нової родини, проаналізував причини розлучень, як з боку майнового, так і морального, юридичну форму закріплення майнового права подружжя.

Вивчивши актовий матеріал, О.Левицький дійшов переконливого висновку, що українська жінка-шляхтянка XVI-XVII ст. мала досить широку свободу, була незалежною, "користувалася такими громадськими правами, які мали й чоловіки, активно реагувала на тодішні наболілі питання суспільно-політичного життя" [3, 49-50]. Із цією думкою співзвучна точка зору сучасної дослідниці О.Лабур: "Формально жінки всіх суспільних станів були під захистом феодального законодавства, звичаєвих норм та виступали як самостійні суб'єкти права (в судових процесах були в якості позивачів, свідків, відповідачів)" [6, 13].

З іншого боку, в багатьох епізодах повісті відзначено узвичаєність правового дискурсу в житті середньовічного громадянина: "В той вік за саму насущну потребу і разом за ознаку просвіти почиталось перш усього вивчення краєвих законів, знання Статуту, і той, хто був "не свідомий права посполитого і обичаїв правних", вважався за неука" [5, 144]. Українець, який зі своєї або з чужої волі на якийсь час "випадав" із цього юридичного контексту, втрачав захист. Письменник зокрема наводить дані про судовий позов, яким Якуб Монтовт здобув своє багатство: "Як бачимо, за 40 років добре закруглились грані початкового батьківського майна, Млинівської волості. Яким робом сталось це закруглення, почасти можна здогадуватись з того, що молодим Монтовтам прийшлось позиватись з матір'ю, в якої вони ніби забрали маєтності, записані їй у віно їх батьком" [5, 100]. Додатково висвітлена в повісті традиція шлюбів без батьківського дозволу (таким був третій шлюб Ганни): "Нічого й казати, що з таких "хватаних" (як тоді казали) шлюбів не можна було й сподіватись добрих наслідків: коханий малженок доти удавав з себе закоханого, поки не переводив на себе жінчиного добра, а тоді або проганяв її з двору, або сам тікав од неї. Проте такі лихі випадки не йшли в науку іншим, і довго ще й потім в Україні не переводились такі легкодухі, що притьмом квапились заміж за ляшків-пройдисвітів і потім кляли свою гірку долю" [5, 105-106]. Бачимо, отже, що автор повісті виступає водночас як прокурор і як адвокат для своєї героїні, ретельно дотримуючись вимог історичної правдивості. Таку концепцію історії в художньому тексті можна, на нашу думку, вважати цілком альтернативною до її романтичного трактування, оскільки основою інтриги тут виступають документально засвідчені події з мінімальною дозою авторського домислу. Як зазначає Н.Старченко, така методологія дослідження й відображення історичних подій "ґрунтується на принципах "нової соціальної історії", які полягають у концентрації

дослідницької уваги на взаємодії соціальної структури, соціальних практик конкретних індивідів та їхній антропологічній інтерпретації" [7].

Персональну стратегію особистості в епоху середньовіччя, негативним зразком якої є життєва доля Ганни Монтовт, письменник пояснює її суспільним досвідом: "що стосується добрих моральних засад, то молодій дівчині… ні в кого було їх перейняти. Ні сам батько, ні ті люди, з якими він знався й товаришував і які завжди гостювали в його домі, не годні були дати їй добрий моральний приклад" [5, 105]. Крім того, в результаті життєвих перипетій героїня повісті стає беззахисна перед сваволею, заснованою на правових підставах. Ідеться про те, що вона, перебуваючи уже в четвертому шлюбі за нелюбом і нелюдом, у свої п'ятдесят виглядаючи як столітня баба, з перебитими ногами, так і не змогла отримати розлучення: "…біскуп розводу їм не дав, а вирік такий декрет: "Повинен пан Згличинський перепросити малженку свою, а перепросивши, обручити трьома шляхтичами, що вже від того часу має він у малженстві з малженкою своєю добре мешкати" [5, 150].

Отже, маємо цілісний і переконливий художній аналіз документального масиву про життя окремої людини в епоху Середньовіччя. Історико-документальна художня повість, зразком якої є "Ганна Монтовт" О.Левицького, засвідчує появу в кінці XIX ст. на українських теренах нового типу художньої літератури на історичну тематику, подальше дослідження якого надає перспективу висвітлення рис правової і культурної парадигми середньовічного українства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран Є. Українська історична проза другої половини XIX – початку XX ст. і О.Левицький: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук / Євген Михайлович Баран. – К., 1994. – 20 с.
2. Баран Є. Спільне і відмінне в історичній прозі Михайла Старицького і Ореста Левицького / Є.Баран // М.Старицький: Творче обличчя і місце в національній культурі: Тези доповідей. – К., 1990. – С. 44-47.
3. Сарбей В., Москвич Л. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848-1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього / В.Сарбей, Л.Москвич / [Ред. В.Смолій]. – К., 1998. – 151 с.
4. Левицький О. (1848-1922): Біобібліографічний покажчик / Полтавський краєзнавчий музей: Образотворчо-краєзнавча асоціація "Українська лінія" / [Авт. уклад. В.Мокляк]. – Полтава, 1993. – 112 с.
5. Левицький О. Ганна Монтовт: Історична повість / Орест Іванович Левицький // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. [Упоряд. і передм. О.Русиної]. – К.: Україна, 1994. – С. 96-152.
6. Лабур О. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI-XVIII ст.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Ольга Володимирівна Лабур. – Одеса, 1999. – 16 с.
7. Старченко Н. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: Майновий та правовий аспекти: Дис… кандидата історичних наук / Наталя Петрівна Старченко. – К., 2001. – 225 арк. / http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/22210.html

УДК 811.161.2:35.088

ІСТОРИЧНА ДОСТОВІРНІСТЬ У ЛІТЕРАТУРІ ТА В НАУЦІ

Козлов А.В., д. філол. н., професор

Криворізький державний педагогічний університет

У статті досліджено принципи й методи, на яких повинна будуватись історична достовірність твору літератури зокрема. Автор акцентує увагу на тому, що тільки комплексний підхід до виображення історичності твору дасть можливість впевнено говорити про його достовірність.

Ключові слова:історичність, історична достовірність.